

В.В.Резнікова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового, земельного,
екологічного, аграрного та господарського права
Хмельницького університету управління та права

УДК 368.023.5

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СТРАХОВИХ АГЕНТІВ ЯК ПОСЕРЕДНИКІВ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються особливості правового становища страхових агентів як посередників на страховому ринку України. Визначено такі ключові поняття, як: страховий посередник, страховий агент, агентська діяльність на страховому ринку. Досліджено суть посередницької діяльності та основні зобов'язання страхового агента. Проаналізовано зарубіжний досвід здійснення посередницької діяльності страховим агентами. Розкрито зміст законодавчих вимог щодо здійснення страхової діяльності через страхових агентів на вітчизняному страховому ринку

В статье освещаются особенности правового положения страховых агентов как посредников на страховом рынке Украины. Определены такие ключевые понятия, как: страховой посредник, страховой агент, агентская деятельность на страховом рынке. Исследована сущность посреднической деятельности и основные обязательства страхового агента. Проанализирован зарубежный опыт осуществления посреднической деятельности страховыми агентами. Раскрыто содержание законодательных требований относительно осуществления страховой деятельности через страховых агентов на отечественном страховом рынке

This article covers the field of specialties of legal status of insurance agents as mediators at insurance market of Ukraine. Defined such key notions as: insurance mediator, insurance agent, agent's activity at insurance market. Investigated: essence of mediator activity and main liabilities of insurance agent. Analyzed foreign experience of mediator activity made by insurance agents. Revealed sense of legislative demands as for insurance activity made by insurance agents at domestic insurance market.

Суб'єктами страхових правовідносин є страховик, страхувальник, застрахована особа, вигодонабувач, страхові посередники (страхові брокери, перестрахові брокери, страхові агенти) та страхові об'єднання. Кожен з них виконує свою функцію, має свою специфіку та механізм реалізації економічних інтересів. Розвинений страховий ринок включає, як правило, наступні категорії продавців страхових послуг: страховиків, що безпосередньо укладають договори страхування; страховиків, що займаються перестрахованням; посередників між страхувальниками та страховиками; різні об'єднання страховиків, які утворюються з конкретною метою. Таким чином, страхова діяльність в Україні провадиться за участю страхових посередників. Оскільки страхові послуги, здебільшого, реалізуються у один із таких способів:

- 1) прямий продаж;
- 2) продаж за допомогою страхових посередників.

© Резнікова В.В., 2009.

Продаж за допомогою страхових посередників відбувається через страхових агентів або страхових брокерів. Отже, страховий посередник — це передусім страховий брокер чи страховий агент, через якого укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій. Саме страхові посередники (страхові агенти та брокери) відіграють ключову роль у механізмі надання страхових послуг у розвинутих країнах. Без розвинутого страхового ринку, невід'ємним елементом якого є страхові посередники, неможливо забезпечити поступальний соціально-економічний розвиток держави, безпечне функціонування суб'єктів господарювання. Страхове посередництво, як спосіб реалізації страхового продукту (страхових послуг), є традиційним для страхового бізнесу, а страхові посередники є одними з основних учасників ринку страхування розвинутих країн.

Окремі аспекти теоретико-методологічного обґрунтування сутності страхування і страхового ринку розглядаються у працях таких західних фахівців, як В. Берг, А. Вагнер, Дж. Глаубер, А. Манес, В. Нордхаус, К. Пфайффер, М. Ротшильд, П. Самуельсон, Р. Холлі та ін. Вагомий внесок у дослідження теоретичних засад страхової діяльності зробили такі вчені України і ближнього зарубіжжя, як: В. Д. Базилевич, О. І. Барановський, О. А. Гвозденко, Н. Б. Грищенко, О. Д. Заруба, О. М. Зубець, В. В. Корнеєв, С. С. Осадець, Т. А. Ротова, К. Є. Турбіна, Т. А. Федорова, В. В. Шахов, С. Ю. Янова та ін. Проте й досі немає досліджень страхового посередництва як самостійного правового інституту, правового статусу страхових посередників.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей правового становища страхових агентів як посередників на страховому ринку України.

Страхові агенти — громадяни або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика та виконують частину його страхової діяльності, а саме: укладають договори страхування, одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані зі здійсненням страхових виплат і страхових відшкодувань. Страхові агенти є представниками страховика та діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення або агентського договору зі страховиком. Агентською угодою встановлюється порядок сплати комісійної винагороди (комісії) страхових агентів, яка зазвичай розраховується у відсотках від страхової премії, сплаченої страхувальником за конкретним договором страхування.

Під агентською діяльністю розуміють діяльність суб'єктів підприємницької діяльності, уповноважених діяти від імені та на підставі доручення одного або більше страховиків, щодо рекламування, консультування, пропонування страхувальникам страхових послуг та проведення роботи, пов'язаної з укладенням та виконанням договорів страхування (підготовка й укладення договорів страхування, виконання робіт з обслуговування договорів), у тому числі оформлення всіх необхідних документів для своєчасної виплати страхових сум або страхового відшкодування, а також здійснення цих виплат [1, с. 49-56]. Діяльність страхових агентів оплачується у вигляді агентської винагороди, розмір якої обумовлюється агентською угодою і, як правило, виражається у відсотках від страхової премії, сплаченої страхувальником за конкретним договором страхування.

Д. Бланд визначає страхового агента як особу, яка має агентський договір із страховиком і проводить страхову діяльність від імені страховика [2, с. 193]. Розвиваючи цю думку Р. Юлдашев вважає, що агентом може бути як фізична, так й юридична особа, до послуг яких широко вдаються страхові компанії [3, с. 89]. Т. А. Федорова зазначає, що страховий агент — це фізична чи юридична особа, що діє від імені страховика і за його доручення відповідно до наданих повноважень. Він займається продажем страхових продуктів, інкасує страхову премію, оформлює страхову документацію та в окремих випадках виплачує страхове відшкодування (в межах встановлених лімітів. Основна функція страхових агентів — це продаж страхових продуктів [4, с. 26-27]. Продовжуючи цю думку С. Л. Єфімов визначає страхового агента як довірену фізичну чи юридичну особу, яка від імені та за дорученням страховика здійснює в його інтересах і межах отриманих повноважень аквізицію та інші операції щодо обслуговування договору страхування. Страховий агент діє за дорученням страховика чи відповідно до агентської угоди, укладеної між страховим агентом і страховиком. Розрізняють агентів страхових, що здійснюють аквізицію як основний вид діяльності та, що поєднують основний бізнес із продажем страхових полісів своїм клієнтам [5, с. 124]. За визначенням Т. Е. Турбіної, страхові агенти — це юридичні особи:

1) компанії, що здійснюють у якості основного виду діяльності іншу, ніж страхове посередництво діяльність, однак мають власну клієнтську базу та пропонують поряд з

власними товарами, роботами, послугами й страхові послуги (туристичні агентства, автосалони, нотаріальні контори та ін.);

2) маклерські агентства (юридичні особи створені саме для надання страховим компаніям посередницьких послуг) [6, с. 166].

О. Залетов визначає страхового агента як особу, яка уповноважена виступати від імені страховика, має право на одержання певної винагороди за свої послуги і відшкодування тих витрат, яких зазнала в ході здійснення від імені страховика доручених дій. Основні обов'язки агента, як зазначає автор, полягають у тому, щоб здійснювати операції, що йому доручили здійснювати, діяти у відповідності зі своїми повноваженнями, мати достатню кваліфікацію і звітувати перед страховиком за отримані від страхувальників кошти. Автор розрізняє корпоративного агента (працює тільки на одного страховика (страхову компанію)) та ринкового агента (працює одночасно на декілька страхових компаній) [7].

Страхові агенти є продавцями страхових послуг і завжди діють від імені страховика. Агентами можуть бути як фізичні особи (які працюють на основі трудового договору із страховою компанією або на основі агентської угоди як суб'єкти підприємницької діяльності), так і юридичні особи. На нинішньому етапі розвитку страхового бізнесу страховими агентами все частіше виступають юридичні особи, що здійснюють необхідний страховий захист, але для яких страхове посередництво не є основним видом діяльності (наприклад, комерційні банки, туристичні агентства, транспортні організації, торговельні компанії, готелі та ін.). Так, агентською діяльністю займаються, наприклад, транспортні підприємства — у разі здійснення обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті, — вони збирають страхові внески під час продажу пасажиром проїзних квитків, а потім перераховують їх до страхових компаній; автосалони — з продажу полісів обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів; туристичні агентства пропонують клієнтам укладання договорів страхування громадян, які виїжджають за кордон; медичні заклади продають поліси медичного страхування; відділення зв'язку та банки продають поліси обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів тощо. З огляду на зарубіжний досвід можна передбачити, що найближчим часом банки будуть залучені й до продажу полісів зі страхування життя. В Україні страховими агентами виступають "Укрзалізниця", аеропорт "Бориспіль", велика кількість туристичних агентств, авіакомпаній тощо. До продажу полісів із страхування життя та страхування депозитів (вкладів) фізичних осіб в останні роки все частіше залучаються банки. Страхові агенти також можуть вводити до генеральних страхових агентств. Але всі страхові агенти мають одну спільну рису: вони реалізують готовий страховий продукт, отже, не мають впливу на його якість та не можуть бути об'єктивними щодо оцінки останнього. Страховий агент діє за дорученням страховика, який уповноважує його на виконання певних завдань, а стосовно страхувальника він виступає в ролі представника страховика. Основним завданням страхового агента є узгодження із страхувальником умов договору страхування, його укладання, а також обслуговування. На сучасному етапі страхові агенти виконують такі основні функції: пошук страхувальників для укладання договорів страхування від імені страховика; роз'яснення страхувальникам умов страхування, надання їм допомоги у виборі оптимального варіанту укладання договору страхування, що дозволяє забезпечити максимальний страховий захист при наявних фінансових можливостях страхувальника; узгодження зі страховиком питань прийняття на страхування ризиків зі значними обсягами страхової відповідальності та регулювання тарифів; отримання від страхувальників страхової премії та передача її страховику; консультування страхувальників після укладання договору страхування та сприяння виконанню кожної умови договору. Страхові агенти, діючи від імені та інтересах страховика, беруть на себе частину обов'язків страховика: через них страховик може здійснювати укладання договорів страхування, має можливість отримувати страхові платежі. Також вони забезпечують надання страхового відшкодування у разі настання страхового випадку. Страховий агент може виконувати підготовку, укладання, обслуговування договорів страхування, оформлення документів для відшкодування страхових сум [8].

Залежно від специфіки діяльності страхових агентів, їх прийнято поділяти на групи, зокрема:

1) за географічним поширенням (всеукраїнські (банки, Укрпошта) і місцеві (автостоянки, пункти перетину кордону));

2) за видами страхових продуктів (зі страхування життя (громадські об'єднання,

профспілкові комітети), з особистого страхування, крім страхування життя (туристичні фірми, медичні установи), з майнового страхування (автосалони, банки, кредитні спілки, лізингові компанії), зі страхування відповідальності (перевізники вантажів);

3) за участю у процесі страхування (ті, що безпосередньо укладають договори страхування (банки, автостанції, залізничні вокзали), та ті, що сприяють укладанню договорів страхування (нотаріальні контори, аудиторські фірми).

У закордонній практиці поширення страхових продуктів здійснюється через страхових агентів, яких залежно від повноважень та професійності поділяють на:

1) прямих страхових агентів, які знаходяться в штаті страхової компанії, продають страхові поліси від імені тальки цієї компанії та мають, крім комісійної винагороди, постійну оплату праці;

2) мономандатних страхових агентів — як правило, такі страхові агенти займаються чи спеціалізуються на одному чи декількох видах страхування;

3) багатомандатних страхових агентів, що працюють одночасно на декілька страхових компаній;

4) генеральних агентів, що не входять до штату страхової компанії, працюють незалежно від неї, та у завдання яких входить укладання договорів страхування, передача їх до страхової компанії [9].

Система генеральних страхових агентств характеризує вищий ступінь відносин між страховою компанією та страховим агентом. У наш час така система переважає на зарубіжних страхових ринках. Генеральні агенти — це суб'єкти господарювання, що уповноважені одним або кількома страховиками, яких вони представляють у тому чи іншому адміністративно-територіальному регіоні. Як правило, така система будується за територіально-адміністративною ознакою географічного регіону, обслуговуваного генеральним агентом. Юридично відносини між генеральним страховим агентом та страховою компанією оформляються агентським договором, в якому обумовлюється вид страхування, в якому агент уповноважений працювати, максимальний ліміт ризику, що його він може прийняти, територіальні обмеження, зобов'язання зі здійснення та управління контрактами, виплату страхових сум і страхових відшкодувань, розмір комісійної винагороди. Генеральний страховий агент, в свою чергу, укладає договори зі страховими агентами, яким виділяється зона обслуговування — територія (конкретні населені пункти), де вони мають організувати продаж страхових полісів. З часом, коли вже досягнуто відповідного рівня розвитку страхування на визначеній території, страховий агент має право залучати субагентів як помічників. Іноді обов'язки субагента можуть обмежуватися лише репрезентативними функціями. Безперечними перевагами системи генеральних страхових агентств є їх гнучкість та мобільність.

При здійсненні страхової діяльності через страхових агентів на вітчизняному страховому ринку, необхідно враховувати такі вимоги.

По-перше, договір про надання страхових агентських послуг — агентська угода — укладається в письмовій формі між страховиком і страховим агентом. В ній визначаються права та обов'язки сторін щодо порядку укладення, обслуговування та виконання договорів страхування, порядок внесення страхових платежів, умови здійснення взаєморозрахунків між ними, відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов зазначеної угоди, інші умови за згодою сторін.

По-друге, якщо договір страхування укладається за посередництва страхового агента, суб'єкти господарсько-правових відносин мають дотримуватися таких вимог:

1) страховий агент, що отримує страхові платежі від страхувальників, зобов'язаний перерахувати ці кошти на рахунок страховика протягом двох робочих днів після отримання відповідних страхових платежів, а також оформити договір страхування не пізніше одного робочого дня з моменту отримання страхового платежу;

2) страховий агент зобов'язаний щодавно подавати страховику відомості про укладені договори страхування та розміри отриманих платежів;

3) у разі несвочасного перерахування страховим агентом страхових платежів або порушення ним терміну оформлення договорів страхування без поважних причин страховик зобов'язаний призупинити дію агентської угоди не менш ніж на три місяці.

Неналежний контроль страховика за діяльністю його страхових агентів кваліфікується як порушення страхового законодавства.

По-третє, крім укладення договорів страхування, надання страховим агентом страхових послуг проводиться також шляхом реалізації страхових полісів. Нормативне визначення страхового полісу як форми договору страхування, що видається страховиком

страхувальнику і містить умови укладеного договору страхування, наводиться в Правилах добровільного страхування транспортних засобів (КАСКО) від 25.03.1997 р., затверджених Комітетом у справах нагляду за страховою діяльністю [10]. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 р. "Про встановлення порядку виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку" бланки страхових полісів віднесено до номенклатури бланків суворого обліку [11]. Бланки суворого обліку відповідно до Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999 р. [12], обліковуються на балансовому рахунку 08 "Бланки суворого обліку", на якому ведеться облік їх наявності та руху. Аналітичний облік бланків суворого обліку ведеться по кожному виду бланків і за місцями їх зберігання. Тому прийом-передача бланків страхових полісів страховому агенту має оформлятися із застосуванням форм обліку бланків суворої звітності, затверджених наказом Міністерства статистики України від 11.03.1996 р. "Про затвердження типових форм первинного обліку бланків суворої звітності" [13].

Необхідно зауважити, що за сучасних умов страхові агенти мають свій досить стабільний сегмент страхового ринку. Специфіка їх роботи полягає у тому, що вони мають змогу досить тривалий час безпосередньо працювати зі споживачами страхових послуг, всебічно аналізувати та враховувати попит певної особи, консультувати її з усього спектра питань страхового бізнесу, надавати інші страхові послуги. Як правило, страхові агенти найбільше працюють із середніми та дрібними підприємцями, що дає їм змогу встановлювати тісні ділові контакти і відповідно сприяти задоволенню суспільної потреби у страхуванні ризикових видів діяльності.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що інститут страхових посередників спрямований на поліпшення та полегшення діяльності суб'єктів підприємницької діяльності на ринку страхових послуг, а також на посилення захисту майнових інтересів юридичних та фізичних осіб під час отримання страхових послуг через страхових посередників. На нинішньому етапі розвитку правової системи України діяльність страхових посередників ще не отримала значного поширення, хоча відповідно до чинного законодавства посередники виступають у ролі "об'єднуючої ланки" між страховою компанією та клієнтом, допомагаючи йому обрати найбільш вигідний вид страхування і захистити його інтереси у випадку виникнення ускладнень із виплатою страхового відшкодування. Так, розвиток сучасного ринку страхування стає все важче уявити без діяльності страхових посередників (брокерів та агентів), що забезпечують укладення договору страхування між страховиком та страхувальником, максимально задовольняючи при цьому побажання своїх клієнтів. А оскільки можна з впевненістю прогнозувати зростання кількості укладених страхових угод на страховому ринку, то створення ефективної системи страхових посередників є досить важливим для подальшого поширення страхових продуктів. З розвитком та поглибленням відносин на страховому ринку України роль страхових посередників зростатиме, що піде на користь як страхувальникам, так і страховикам. При цьому забезпечуватиметься постійне поліпшення якості страхових продуктів за рахунок налагодження тісніших взаємовідносин страхових посередників і страхувальників.

Основними посередниками в сфері здійснення страхової діяльності є страхові брокери, перестрахові брокери та страхові агенти. Види діяльності, що їх здійснюють страхові агенти та страхові брокери, згідно з Міжнародною стандартною галузевою класифікацією всіх видів економічної діяльності належить до розділу "Фінансове посередництво". Оскільки страхування є економічною категорією, знаходиться у тісному взаємозв'язку з категорією фінансів і входить в економічну систему держави, то як і фінанси, страхування обумовлене рухом грошових форм вартості при формуванні і використанні відповідних цільових фондів грошових коштів у процесі розподілу та перерозподілу грошових доходів і накопичень. Діяльність страхових брокерів та агентів згідно з чинним страховим законодавством ліцензуванню не підлягає. З урахуванням значущості особи посередника у страхових правовідносинах і з метою підвищення гарантій майнових прав та інтересів суб'єктів страхових правовідносин науковці цілком слушно пропонують запровадити ліцензійний порядок здійснення страхової агентської і брокерської діяльності [14, с. 98-111; 15]. Ключовою вимогою до всіх без винятку страхових та перестрахових брокерів є вимога щодо їх обов'язкової реєстрації. Що ж до страхових агентів, то для них обов'язкової реєстрації не встановлено. Тому видається доцільним запровадження в законодавчому порядку реєстрації всіх категорій страхових посередників. Слід також зазначити, що

діяльність страхових агентів в Україні не так чітко регламентована нормами права, як діяльність страхових брокерів. Практично відсутні норми, які б визначали вимоги щодо обліку осіб (юридичних і фізичних), які зареєстровані як суб'єкти підприємництва і надають страхові агентські послуги. Відсутні законодавчі вимоги щодо визначення необхідного професійного рівня зазначених суб'єктів підприємництва. Такий стан справ можна розглядати як прогалину вітчизняного законодавства, адже в зарубіжній практиці використовують узагальнені принципи, на яких ґрунтується діяльність як страхових брокерів, так і страхових агентів. Зважаючи на викладене та беручи до уваги, що на сьогодні в правовому масиві України не існує норми, яка б врегульовувала питання обліку, реєстрації та сертифікації страхових агентів — юридичних осіб та страхових агентів — фізичних осіб, зареєстрованих як суб'єкти підприємництва, є доцільним прийняти відповідний нормативний акт, який повинен чітко регламентувати зазначені положення. Отже, для підвищення ефективності функціонування вітчизняного страхового посередництва необхідний комплексний, системний підхід, в т.ч. розробка нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток страхового посередництва; встановлення кваліфікаційних вимог до страхових посередників, створення інформаційної інфраструктури страхового ринку, яка базуватиметься на сучасних засобах комунікації та новітніх інформаційних технологіях; формування інституту генеральних страхових агентів, як найбільш мобільної, гнучкої, та економічної системи страхових посередників.

Зважаючи на те, що в багатьох випадках лише страхові посередники вступають у безпосередній контакт із споживачами страхових послуг, необхідно чітко врегулювати їхню діяльність в законодавчому порядку та забезпечити належний державний нагляд за страховою (в т.ч. посередницькою) діяльністю. Саме система ефективного державного нагляду за страховим посередництвом покликана забезпечити: організацію основ страхового нагляду в Україні, у першу чергу, шляхом удосконалення діяльності Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України; прийняття ефективної нормативної бази з питань нагляду за страховою діяльністю, вироблення єдиних методичних принципів організації і здійснення страхового посередництва; визначення повного переліку спеціальних вимог до страхових (перестрахових) брокерів, страхових агентів, в т.ч. відповідальності перед третіми особами; встановлення єдиних кваліфікаційних вимог до керівників та фахівців (найманого персоналу) страхових посередників.

Список використаних джерел

1. *Мачуський В. В.* Правові основи страхування: [Навч. посіб.]. / В. В. Мачуський. — К. : КНЕУ, 2003.
2. Страхование : принципы и практика / Составитель Дэвид Бланд; [Пер.с англ.]. — М. : Финансы и статистика, 1998.
3. *Юлдашев Р. Т.* Введение в продажу страхования или как научиться продавать надежду / Р. Т. Юлдашев. — М. : "Анkil", 1999.
4. Основы страховой деятельности : [Учебник] / Отв. ред. Т. А. Федорова. — М. : Изд-во БЕК, 1999.
5. Энциклопедический словарь. Экономика и страхование / С. Л. Ефимов. — М. : Церих-ПЭЛ, 1996.
6. Теория и практика страхования / Под общ. ред. К. Э. Турбиной. — М. : Анkil, 2003.
7. Залетов О. Фінансово-економічні основи діяльності страхових агентів / О. Залетов // Страхова справа. — 2004. — № 4 (16). — С. 68-75.
8. *Пирогова В.* Посередницька діяльність на ринку страхових послуг / В. Пирогова // Юридичний журнал. — 2003. — № 12 (18). — С. 48-52.
9. *Залетов О. М., Мюллер П., Шевченко В. І.* Довідник страхового агента : [Навч. посіб.] / Залетов О. М., Мюллер П., Шевченко В. І. — К. : Міжнародна агенція "BeeZone", 2003. — С. 13-15.
10. Правила добровільного страхування транспортних засобів (КАСКО) від 25.03.1997 р., затверджені Комітетом у справах нагляду за страховою діяльністю [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.tig.com.ua/laws/laws.php?nid=81>.
11. Про встановлення порядку виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=29838&cat_id=13987.
12. Про затвердження Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: Наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1037.665.0>.
13. Про затвердження типових форм первинного обліку бланків суворої звітності: Наказ Міністерства статистики України від 11.03.1996 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу:

- <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.4801.0>.
14. *Пацурія Н. Б.* Страхове право України : [Навч. посіб.] / Н. Б. Пацурія. — К. : Юрінком Інтер, 2006.
15. *Пацурія Н. Б.* Суб'єкти страхової діяльності : нормативне регулювання, місце і функції на страховому ринку України / Н. Б. Пацурія // Вісник Вищого арбітражного суду України. — 1999. — № 1. — С. 148-156.

*Рекомендовано до друку кафедрою трудового, екологічного,
земельного, аграрного та господарського права
Хмельницького університету управління та права*

Надійшла до редакції 10.05.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

